

Abraham Ortelius, Hubertus Goltzius en Guido Laurinus en de studie van de Arx Britannica

Tine L. Meganck

Een oudheidkundige briefwisseling

Op 8 Mei 1566 schreef de Brugse oudheidkundige Guido Laurinus (1532-1589) volgende brief aan zijn Antwerpse vriend en collega, Abraham Ortelius (1527-1598):

‘Nadat jij mijn brief over de constructie van de Arx Britannica die ik jou, beste Ortelius, enkele maanden geleden via onze gemeenschappelijke vriend Goltzius had gegeven, had teruggezonden, deed een antieke inscriptie me mijn mening herzien, zodat wat me eerder ten zeerste beviel, nu begint te mishagen. Voorheen meende ik, en niet geheel zonder reden, dat Gaius Caesar, de opvolger van Tiberius, dit arsenaal had gebouwd en dat Claudius zelf (aan wie de Hollandse annalen dit fort toeschrijven) naar Engeland was overgestoken en was teruggekeerd via een andere weg dan de plaats waar de sporen van de Arx nu nog te zien zijn. Maar de antieke inscriptie schijnt dergelijke opinie tegen te spreken. Er staat:

Tannic. Germanic. Pius. foelix. Augustus.
Max. Trip. Pot. xvij. Cos. iijj. Imp. iij.
Ram. A. Divo. Claudio. et postea
Ero patre suo restitutam

Verscheidene letters zijn echter verdwenen en het begin ontbreekt, doch wellicht kan men de inscriptie als volgt vervolledigen.

Imp. Caes. M. Aurel. Antoninus
Brittannic. Germanic. Pius foelix Augustus
Pont. Max. Trip. Pot. XVIII Cos. iijj. P.P. Imp. iij
Aram A Divo Claudio et postea
A Divo Severo patre suo restitutam

Dit toont niet alleen aan dat Claudius deze plaats bezocht, maar tevens dat hij daar een altaar heeft opgericht. Daarom heb ik de inscriptie (door Hubert Goltz van een oude marmereen steen van de Arx Britannica gecopieerd) aan het plan van het arsenaal toegevoegd in een afzonderlijke brief tot de lezer zodat ik jouw bestaande tekening niet zou vervormen.¹

In 1566 was de ontvanger van Laurinus' oudheidkundige beschouwingen nog relatief onbekend in de geleerde wereld van zijn tijd. Ortelius was reeds een handelaar in kaarten en oudheden met een zekere reputatie, maar het zou hem nog vier jaar kosten om het werk waarmee zijn naam werd vereeuwigd, te

publiceren. In 1570 verscheen de eerste uitgave van de *Theatrum Orbis Terrarum*, een atlas in boekvorm met eenvormige kaarten van alle bekende delen van de wereld.² Het belang van deze prestatie werd drie jaar later reeds bevestigd door Ortelius' aanstelling tot Koninklijke Geograaf van Philips II. Tijdens deze jaren bleef Ortelius echter ook geïnteresseerd in oudheidkunde en zijn reputatie op dat vlak evenaarde zijn autoriteit als uitgever van kaarten. Zo bijvoorbeeld adresseert Antonius Piso Ortelius in een brief uit 1575 als *Antiquarius et Geographus celeberrimus*.³ Hoewel recent een aantal artikelen meer aandacht hebben geschonken aan Ortelius als humanist, werd nog geen grondige studie over deze man als oudheidkundige ondernomen.⁴ Dit artikel belicht één van Ortelius' meest intrigerende antiquarische ondernemingen, namelijk de studie van de Arx Britannica, een Romeinse burcht langs de kust van Holland. Zoals wij zullen aantonen, was de oudheidkundige studie van de Brittenburg een groepsproject, dat waarschijnlijk door Abraham Ortelius werd gecoördineerd. Nadat Ortelius reeds een plattegrond van het Romeins fort had getekend, zond Hubertus Goltzius (1526-1583) hem een inscriptie, waarvoor Guido Laurinus vervolgens een reconstructie suggereerde. Uiteindelijk resulteerde deze samenwerking in de publicatie van een gravure, waarin de onderzoeksresultaten, die visueel werden voorgesteld, door Ortelius werden becommentarieerd (afb. 1). Zowel de keuze voor dergelijke grafische presentatie als de precisie waarmee de vondsten zijn weergegeven was methodologisch opmerkelijk innovatief. Ondanks het feit dat twintigste-eeuwse archeologie nog steeds beroep doet op de prent voor hun onderzoek, is ze nog nooit vanuit een historiografisch-antiquarisch perspectief bestudeerd.

Twee geleerden uit de Ortelius-cirkel: Guido Laurinus en Hubertus Goltzius

In 1566 waren Ortelius, Laurinus en Goltzius reeds goed met elkaar bekend. Al in 1557 had Goltzius de *Vivae omnium fere imperatorum imagines* uitgegeven, het eerste numismatische boek in de Nederlanden. Deze serie keizersportretten van Augustus tot Karel V was gebaseerd op munten en medailles, waarvan verschillende tot het kabinet van Abraham Ortelius behoorden.⁵ Goltzius plande dit boek als het eerste van een reeks, met onder andere een werk over de keerzijden van munten en medailles. Om dit project te realiseren had Goltzius echter de hulp nodig van een ervaren classicus, en nog meer van een rijke mecenas. Het was Ortelius die Goltzius in contact

een tijd bekend, maar slechts bij uitzondering effectief te bezichtigen, aangezien het meestal in de diepten van de Noordzee verzonken lag. In 1520 waren in Katwijk, aan de monding van de Rijn, bij laag water voor het eerst muren opgemerkt. Zo vertelt althans Juan Christoval Calvete de Esterella in zijn *El felicissimo viaje del muy alto y muy poderoso Príncipe Don Phelippe* (1552). De Spaanse historiograaf vervolgt dat in januari en februari 1552, het jaar dat zijn reisbeschrijving ter perse ging, de zee na een hevig onweer en overstromingen was teruggetrokken en een nog groter deel van de Brittenburg werd blootgelegd. Jan van Scorel (1495-1562), kanunnik te Utrecht en bedreven in schilderkunst en architectuur, zou dat jaar een paar stenen van de burcht naar het paleis te Brussel hebben gebracht, waar de jonge prins Philips toen verbleef.¹⁰ Er is niet veel meer over Van Scorels deelname aan de Brittenburg onderzoeken bekend, maar zijn interesse in lokale antiquiteiten is niet echt verwonderlijk. Van Scorel was één van de eerste kunstenaars die in de vroege jaren twintig naar Rome was getrokken om daar de antieke overblijfselen te bestuderen. Tijdens het pausdom van Hadrianus VI (1522-1524) was hij er beheerder van de antieke beeldenverzameling van de Belvedere, een functie die hem wijde bekendheid had verleend.

Tien jaar later, in 1562 was het fort opnieuw te zien. Deze datum wordt door Ortelius, die de Romeinse ruïne misschien ter plaatse ging bestuderen, zelf meegedeeld.¹¹ Zoals blijkt uit zijn correspondentie met Johannes Sambucus, de keizerlijke dokter en hofhistoriograaf, was hij in die jaren immers reeds sterk in antiquiteiten geïnteresseerd.¹² Er zijn geen documenten over een bezoek aan de Brittenburg door Ortelius bekend, maar er is dus wel een grondplan van het fort bewaard gebleven, dat door Ortelius werd getekend en opgenomen in de gravure die door hem is becommentarieerd (afb. 1).¹³ Het is de oudste afbeelding van de site en, aangezien de burcht nu volledig door de zee is verzwolgen, tot op heden één van de belangrijkste bronnen voor de studie ervan.

Ruinarum Arcis Britannicae apud Batavos Typus

De gravure is niet gedateerd, maar aangezien Guido Laurinus in zijn brief uit 1566 naar de voorbereidingen verwijst, moet ze omstreeks 1566 zijn gemaakt. Op 5 maart 1568 was de gravure in ieder geval gereed, want in een brief met die datum laat Johannes Rademacher (1538-1617), Nederlands humanist en koopman te Londen aan Ortelius weten dat hij een exemplaar had gekocht.¹⁴ In maart 1568 werd in het grootboek van Christoffel Plantin tevens een betaling voor het drukken van een kaart van de Arx Britannica bestemd voor Frankfurt op naam van Ortelius opgetekend.¹⁵ Van de initiële uitgebrachte losse gravure is thans slechts één exemplaar bekend.¹⁶ In 1581 werd de prent toegevoegd aan de tweede uitgave van de *Descrittione di tutti I Paesi Bassi* van de florentijn Lodovico Guicciardini (1521-1589). Christoffel Plantin (1520-1589), op wiens persen de losse Brittenburg gravure was gedrukt, verzag deze editie.¹⁷ Dat Plantin en Ortelius goede vrienden waren

leidt geen twijfel: in 1574 pende de Antwerpse drukker zijn bijdrage in Ortelius' *Album Amicorum* en vanaf 1579 verzorgde hij alle drukken van de *Theatrum Orbis Terrarum*.¹⁸ Is het mogelijk dat Plantin het initiatief nam het antiquarische werkstuk van zijn goede vriend via de *Descrittione* aan een groter publiek voor te stellen? Hoewel de Engelse humanist en diplomaat Daniel Rogers (1538-1590) Ortelius in 1572 om een prent van de Arx Britannica vroeg, om deze aan zijn persoonlijke exemplaar van de *Theatrum* toe te voegen, zijn er thans geen voorbeelden van Ortelius' atlas met een ingebonden Brittenburg gravure bekend.¹⁹ Dit is ook niet echt verwonderlijk, aangezien de gravure niet echt thuishoort in deze *geographia* – betreffende de hele aarde en gebaseerd op mathematische en meetkundige principes – maar eerder in een *chorographia* als die van Guicciardini – betreffende specifieke plaatsen en gebaseerd op een beschrijving of *Descrittione*.²⁰

De titel van de gravure (afb. 1) identificeert de prent als *Ruinarum Arcis Britannicae apud Batavos Typus*, een afbeelding van de ruïnes van de Arx Britannica in het land der Batavieren. In de cartouche in het midden van de gravure staat te lezen dat het fort (*castrum*) inderdaad in de jaren 1520, 1552 en in 1562 na springtij (*Oceani inundatione*) te zien was geweest. De marmeren inscripties, gebroken stenen, fragmenten en munten die onderaan zijn uitgetekend, zo wordt gesteld, werden na deze overstromingen te Katwijk gevonden. Sindsdien waren ze naar Den Haag overgebracht, waar ze ten huize van de heren van Wassenaar te bezichten waren. Het is goed mogelijk dat de informatie over de overstromingen van 1520 en 1552 uit de beschrijving van Calvete de Estrella werd overgenomen; de gegevens in verband met de overstroming van 1562 vinden we echter voor het eerst in de gravure vermeld.²¹

In de twee etiketten in de benedenhoeken informeert Ortelius de toeschouwer dat Hubertus Goltzius hem een oude inscriptie had toegezonden, nadat de plaat reeds was voltooid. Er staat immers: 'Nadat de tekening van deze plaat afgewerkt was, allerbeste toeschouwer, heeft Hubertus Goltzius deze oude inscriptie aan mij toegezonden.'²² Dergelijk wordingsproces stemt overeen met Laurinus' mededeling dat hij de inscriptie en een brief aan de lezer bij het bestaande plan van Ortelius had gevoegd.²³ Dankzij een marginale toevoeging, zo vervolgt Ortelius, is de inscriptie opnieuw integraal te zien, waardoor de ouderdom en de bouwheer van het arsenaal nu gekend zijn. Zonder naar zijn vriend en raadgever te verwijzen, volgt Ortelius ook Laurinus' interpretatie dat de burcht door keizer Claudius zou zijn gebouwd om zijn legioenen en cohorten tijdens zijn Britse expeditie over te brengen en te overwinteren. Hoewel hij niets zegt over Laurinus' suggestie dat Claudius er ook een altaar zou hebben opgericht, is Ortelius het er wel over eens dat Gaius Caesar er eerder een vuurtoren zou hebben gebouwd en dat het arsenaal later later door Septimius Severus zou zijn hersteld en door Marcus Aurelius Antoninus geconsecreerd.²⁴

Het door Ortelius getekende plan is links weergegeven. Het toont een vierkante steenbouw van 240 bij 240 voet (ongeveer 75 bij 75 meter) met een buitenmuur met een ronde

Afb. 2. *Indoles of Geaardheid*, in: A. Ortelius, *Aurea Saeculi Imago sive Germanorum Veterum Vita, Mores, Ritus & Religio*, Antwerpen 1596. Leuven, Bibliotheek van de Faculteit Godgeleerdheid van de K.U.Leuven.

dubbeltoren op twee hoeken en een ronde toren op twee zijden, een binnenmuur en een centrale tweedelige structuur. Hoewel de grondvesten van het fort in grondplan (orthogonale projectie) zijn weergegeven, wordt het landschap met figuren in perspectief getoond. In de rechterbovenhoek zijn de dorpjes *Catwijk op den Rhijn* en *Catwijk op Zee* te zien, met zowel typische vroeg-moderne kerkjes als de antieke vuurtoren van Gaius Caesar. De staffagefiguren zijn zo summier dat het moeilijk is om op te maken of zij bezig zijn met de opbouw of met de opgraving van het fort. De twee personages vooraan rechts zijn echter aan hun opgeknoopte haren als Batavieren te herkennen.²⁵ Hetzelfde type figuren zou Ortelius later afbeelden in zijn *Aurea Saeculi Imago sive Germanorum Veterum Vita, Mores, Ritus & Religio* (1596), een boekje over de zeden van de oude Germanen (afb. 2). Hoewel de Germaanse Bataven het rivierengebied beneden de Rijn bewoonden, stemden de Nederlanden boven de Rijn overeen met het antieke Germania Inferior. Zoals verder zal worden betoogd, waren Ortelius en zijn kring speciaal in dergelijke analyse van tribale begrenzingen geïnteresseerd. In de benedensectie zijn verschillende antiquiteiten op illusionistische wijze toegevoegd. Deze voorwerpen dienen ongetwijfeld als de belangrijkste identificatie- en dateringstukken. Aan de hand van een meer nauwkeurige analyse van deze objecten zal de onderzoeksmethode van Ortelius en zijn medestanders verder worden toegelicht.

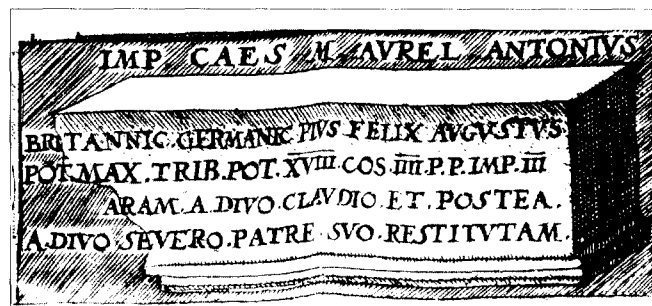
De antiquiteiten

Veeleer dan een totaalontwerp, evolueerde de gravure van een planmatig zicht op de Brittenburg tot een zicht met ingevoegde objecten. Het bewuste marmerblok waarvan Hubertus Goltzius een afschrift naar Ortelius had gezonden en dat door Laurinus was geanalyseerd, is midden onderaan weergegeven (afb. 3). In tegenstelling tot de twee andere afgebeelde inscripties, die in het kasteel van de heren van Wassenaar te

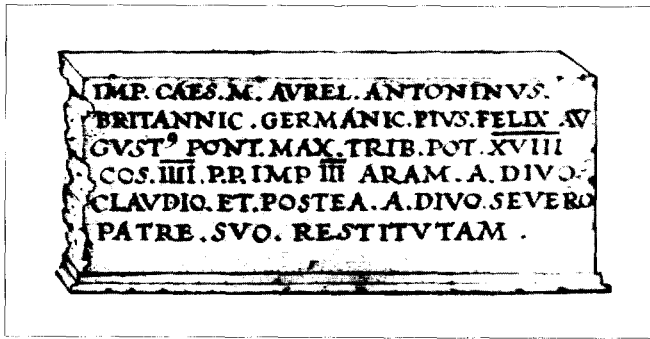
Duivenvoorde werden ingemetseld en daar nog steeds te bezichtigen zijn, is de huidige lokatie van deze inscriptie niet meer bekend. Bijgevolg zijn moderne archeologen hier volledig op de zestiende-eeuwse gravure aangewezen. In hun studie uit 1965 dateren Dijkstra en Ketelaar de inscriptie in het jaar 215 (na Chr.).²⁶

In zijn brief aan Ortelius stelde Laurinus dat een antieke inscriptie afkomstig van de Arx Britannica hem ertoe had bewogen zijn opinie over dit Romeins monument te herzien. Zoals zo vaak het geval, was de steen niet ongeschonden overgeleverd, maar diende de gebroken inscriptie vervolledigd te worden. Op basis van een conjectuur van de eerste lijn als 'Imp. Caes. M. Aure. Antoninus', de reconstructie van de epigrafie 'Tannic' als 'Brittanic' (tweede lijn), 'Max' als 'Pont. Max.' (derde lijn), 'Ram' als 'Aram' (vierde lijn) en de vervollediging van de laatste lijn 'Ero patre suo restitutum' als 'A Divo Severo patre suo restitutum', besluit Laurinus dat het Romeins fort waartoe de steen behoorde, bezocht was geweest door keizer Claudius die er een altaar zou hebben opgericht. Gezien de laatste lijn van de bewaarde inscriptie naar 'zijn vader Severus' verwijst, moet het opschrift tijdens de regering van diens zoon, Caracalla (keizer van 212 tot 217) zijn gemaakt. In 196 veranderde deze laatste zijn naam in Marcus Aurelius Antoninus, de naam die Laurinus in de eerste, verloren lijn suggereerde.²⁷ Hoewel Laurinus Septimius Severus en Caracalla niet expliciet in zijn brief vermeldt, toont de reconstructie aan dat hij hun aandeel in de bouw van de Brittenburg wel degelijk inschatte.

Net als Laurinus, onderscheidt de gravure materiële feiten van historische hypothese. Maar daar waar Laurinus zijn reconstructie geschreven kon toelichten, is in de gravure een visueel systeem uitgewerkt. Het is opmerkelijk dat de in Laurinus' brief voorgestelde restauratie in de gravure precies werd opgevolgd. Een nauwkeurige vergelijking tussen de losse gravure en de versie die werd ingebonden in de *Descrittione* van 1581 toonde echter aan dat weergave van de inscriptie na de eerste uitgave nog grondig werd herwerkt. In de eerste versie is de ruïneuze toestand van de steen gesuggereerd, zonder echter het onderscheid tussen Laurinus' reconstructie en bewaarde epigrafie weer te geven. In de tweede versie daarentegen, zijn alle restauraties in gearceerde vlakken aangebracht, terwijl het feitelijk bewaarde opschrift binnen de grenzen van het

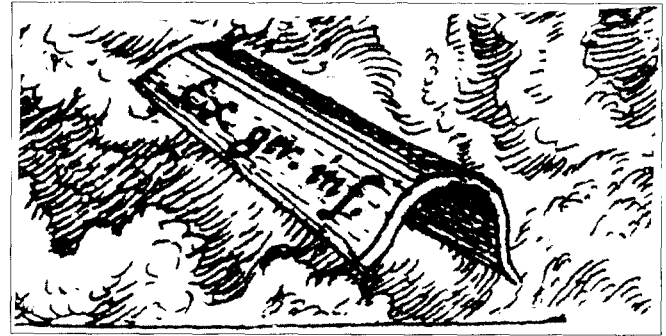
Afb. 3. *De Brittenburg*, s.d., kopergravure, 31,5 x 22,5 cm, in: L. Guicciardini, *Descrittione di tutti i Paesi Bassi*, Antwerpen 1581, pp. 344-345. Detail: inscriptie.

Afb. 4. Johan Deutecom, *Huis te Britten, kopergravure, 1588, herdrukt als 'C.J. Visscher excudebat', 1631. Chicago, Newbery Library. Detail: inscriptie.*

marmerblok zelf is getoond, op precies dezelfde wijze als Laurinus in zijn brief had voorgesteld. Het vraagstuk of een oudheidkundige een inscriptie precies moest weergeven zoals deze op het monument voorkwam of veeleer een reconstructie moest voorstellen, werd heftig bediscussieerd in de zestiende eeuw. Terwijl de Italiaanse oudheidkundige Pirro Ligorio model stond voor de restaurerende aanpak, streefden twee vooraanstaande Nederlandse antiquaristen, Martin Smetius and Stephanus Pighius ernaar om nauwgezet de precieze conditie van de gebroken stenen aan te geven, zonder ze uit eigen hoofd te vervullen.²⁸ De Laurini broers en waarschijnlijk ook Ortelius en Golzius waren in contact met beide Nederlandse oudheidkundigen. Ortelius en zijn medewerkers kozen een middenweg: de inscriptie werd gerestaureerd, maar door het gebruik van diakritische tekens wordt de lezer over de conditie en waarde van de informatie geïnformeerd. Een dergelijk respect voor historische bronnen is treffend en niet zo vanzelfsprekend als het op het eerste zich lijkt. Vergelijken we hiertoe met de kaart uit 1631, vervaardigd door Jan Claesz. Visscher naar een koperplaat uit 1588 door Johan Deutecom (afb. 4). De marmeren inscriptie op deze prent is duidelijk van Ortelius' gravure gecopieerd, maar elk gevoel van precieze bronnenweergave is hier verdwenen. De inscriptie is volledig in de steen gegraveerd, zonder enige suggestie van gereconstrueerde versus feitelijke epigrafie.

In de begeleidende tekst van zijn *Descrittione* vertelt Ludovico Guicciardini dat tijdens de opgraving van 1562 scherven met de stempel 'Ex. Ger. Inf.' waren gevonden: 'In het jaar 1562, net toen ik dit werk beëindigde, kwam het voornoemde fort meer dan ooit tevoren tevoorschijn en het bleef vrij voor meer dan twintig dagen, zodat de nabij wonenden er duizenden stenen opgroeven en er tevens medailles vonden, alsook twee scherven met deze letters of woorden in gegraveerd, *Ex. Ger. Inf.*, wat wil zeggen, afkomstig van *Germania Inferior*. En aangezien de vorm en de architectuur van dit fort zo nobel en antiek zijn, lijkt het mij een kopij naar het leven te zijn.'²⁹ Wanneer we deze beschrijving met de gegraveerde voorstelling vergelijken, valt het op hoe veel nauwkeuriger deze laatste is. Immers, beneden links in de gravure is een dakpan met de stempel *Ex. Ger. Inf.* (afb. 5) opgenomen. De aandacht voor

Afb. 5. *De Brittenburg, s.d., kopergravure. 31,5 x 22,5 cm, in: L. Guicciardini, Descrittione di tutti i Paesi Bassi, Antwerpen 1581, pp. 344-345. Detail: dakpan.*

dakpannen – Guicciardini had het in het algemeen over 'scherven' – als dateerbaar materiaal toont aan hoe verfijnd de onderzoeksmethode van Ortelius en zijn medestanders was.³⁰ Een vergelijking met moderne archeologische opgravingsverslagen maakte bovendien duidelijk dat hetzelfde type van dakpan, de zogenaamde vorst of nokdakpan dan wel inbrex, met dezelfde stempel effectief te Katwijk werd gevonden. Guicciardini's interpretatie van de stempel als 'uit *Germania Inferior*' is echter niet correct: 'Ex. Ger. Inf.' staat voor *EXercitus GERmaniae INFerioris*, het leger van *Germania Inferior*³¹. We weten niet of Ortelius en Laurinus er een juistere interpretatie op nahielden, maar de precisie waarmee Ortelius deze bronnen visueel weergeeft blijft methodologisch impressionant.

Niet alle afgebeelde antiquiteiten kunnen zo precies worden gesitueerd. Enerzijds moet steeds rekening gehouden worden met een aanzienlijk verlies van gegevens, anderzijds is de afkomst van sommige stukken ronduit twijfelachtig. Dijkstra en Ketelaar vermoeden dat de twee overige inscripties, die zich heden in het kasteel van de Wassenaars te Duivenvoorde bevinden, niet afkomstig zijn van de Brittenburg, maar van de Roomburg, een ander Romeins fort in de omgeving van Leiden.³² Mogelijks lieten Ortelius en zijn collega's zich misleiden door het feit dat al deze inscripties ook toen reeds tesamen met de voorgaande ten huize van de heren van Wassenaar werden bewaard. Misschien baseerden ze de toeschrijving op het feit dat deze opschriften eveneens naar keizers Marcus Aurelius Antoninus en Septimius Severus verwijzen.³³

De driehoekige steen met op de voorzijde een gevleugelde Victoria, op de rechterkant een adelaar op een bol en op de linkerzijde een opschrift kon niet worden geïdentificeerd. Reeds in de zeventiende eeuw werd de inscriptie over Antoninus' Bataafse cohorten, duister bevonden.³⁴ Dijkstra & Ketelaar achtten de plakettes met de baardige mannenkop, met de Herculesfiguur en met de gevleugelde Victoria betrouwbaar, maar slaagden er evenmin in ze te identificeren. De plakette met de vrouwenfiguur in een schip beschouwen zij echter vrijwel zeker een zestiende-eeuws produkt.³⁵ Hoewel het niet bekend is waar de afgebeelde munten heden worden bewaard, zijn wel gelijkaardige Romeinse stukken bekend. Van links

naar rechts, identificeerden Dijkstra en Ketelaar ze als een Sestertius van Geta (209-210), een Sestertius van Antoninus Pius (140-144), een as van Antoninus Pius (154-155) en een koperen penning van Septimius Severus (193-196).³⁶ Het is niet uitgesloten dat de munten effectief in Katwijk werden gevonden, doch het is opmerkelijk dat Golzius reeds bijna tien jaar eerder een gelijkaardige penning van Septimius Severus in zijn *Vivae omnium fere imperatorum imagines* had afgebeeld.³⁷

Antiquiteiten versus kronieken

Voor hun interpretatie van de Brittenburg baseerden Ortelius, Laurinus en Goltzius zich duidelijk vooral op materiële overblijfselen. Daniel Rogers, in zijn brief aan Ortelius over de Arx Britannica en zijn eigen werk over de Romeinse bezetting van Brittannië, verwoordde de waarde van dergelijke methode als volgt: '...de waarheid, zo goed als begraven en uitgeveegd door de nonsens en valsheid van recente schrijvers, moet hersteld worden door het licht van medailles en inscripties. Vraag daarom aan Goltzius mij transcripties te zenden van alle inscripties op medailles, marmer of andere antieke monumenten die de naam van Brittannië bevatten; vaak vermelden zij personen die de schrijvers niet opgeven of, indien (de schrijvers) ze wel vernoemen, stellen (de antiquiteiten) hen in een nieuw licht.'³⁸ Eenzelfde geloof in de historische waarde van antiquiteiten blijkt uit volgend sonnet van de hand van de Gentse dichter-schilder en oudheidkundige, Lucas d'Heere (1534-1584?), opgedragen aan Guido Laurinus' broer, Marcus:

An mynen Heere van Watervliet & ç

De Chronijcker gheeftmen dese eere en glorie
Datse syn ghetughen van zaken voorleden,
Meestersse [sic] des levens, d'leven, de memorie,
Het licht der waarheit, ende ooc de outheits zeden.

Want men siet daerinne wat alle andere deden,
Ende waarmede dat si wel voeren eenpaer,
Ofte waer deur si quamen in druck en onvreden,
D'welc heet met d'anders schade wijswerden voorwaer.

Maer wat verdient sulx d'welc de cronijcken (zom swaer,
Tweedragtich, en besmet met faulten boven schreven,
Maect verstandich, suuer, accordigh ende clae?

Dit doen de Medaillen: maer wat zijne alle gaer,
Zonder het uutlegh dat ghy daerop cont gheven,
Dan een doot lichaem? d'welck ghij gheeft gheest
en leven?³⁹

D'Heere houdt hier niet alleen een waar pleidooi voor de historische waarde van medailles, maar uit tevens zijn scepticisme ten overstaan van kronieken. Hoewel de kronieken vaak gepre-

zen worden omdat zij het verleden voor de toekomst bewaren – erg belangrijk, want uit de fouten van het verleden leert de mens – meent d'Heere dat medailles belangrijkere bronnen zijn. In tegenstelling tot kronieken, besmet door overgeleverde fouten, zijn deze materiële bronnen immers puur en onvervormd.⁴⁰ Echter, zonder de uitleg van kenners als Marcus Laurinus ontsnapt de betekenis van de medailles volledig: slechts zij kunnen de dode lichamen terug tot leven wekken.

Het gedicht over de waarde van medailles lag d'Heere duidelijk nauw aan het hart. Niet alleen is het het eerste sonnet in *Den Hof en Boomgaard der Poësie* (1565), de sonnetten zijn bovendien in het midden van het boek ingebonden, waardoor het gedicht aan Marcus Laurinus een centrale plaats inneemt.⁴¹ Lucas d'Heere was geen onbekende in de Ortelius-cirkel. Zoals W. Waterschoot heeft gesuggereerd, is het goed mogelijk dat d'Heere via Ortelius in contact kwam met Johannes Sambucus, voor wiens *Emblemata* (1564) deze *pictor doctus* een aantal van de illustraties tekende.⁴² Zijn dichtbundel *Den Hof en Boomgaard der Poësie* bevat bovendien ook gedichten opgedragen aan Abraham Ortelius en Hubertus Goltzius.⁴³ In zijn voornoemde brief uit 1568 schrijft Johannes Rademacher, net vóór hij meedeelt dat hij de hand had kunnen leggen op een gravure van de Arx Britannica, dat d'Heere Ortelius vaak vernoemt en hem laat groeten. Rademacher laat ook weten dat hij van de kunstenaar voor Ortelius een pentekening met de drie deugden heeft bekomen.⁴⁴ Hoewel we geen directe getuigenissen hebben van d'Heere's interesse in de Brittenburg onderzoeken, is het wel bekend dat hij bij de studie van lokale antiquiteiten was betrokken. In zijn *Schilder-boeck* (1604) schrijft Karel Van Mander, d'Heere's leerling, dat de schilder-dichter 'een groot beminder derl Antiquiteyten, Medaillien en ander vreemdicheyt [was], waer van hy een paslijck moy Cabinet plach te hebben: Onder ander eenighe cleen koperen Mercuiusken doende aerdighe standekens. En waren ghevonden te Velseke in Vlaender, by Oudenaerde, daer men meent de stadt Belgis soude gestaen hebben. Hy hadde eenen Antijcken schoen, die in Zeelandt uyt was ghegraven, wesende een sole met veel aerdighe bindtselen, gelijk men sulcke siet te Room aen den Antiecke beelden'.⁴⁵ De antiquarische interesse van d'Heere komt ook tot uiting in zijn *Beschrijving der Britse eilanden* en in zijn *Théâtre de tous les peuples et nations de la terre avec leurs habits et ornements divers, tant anciens que modernes*.⁴⁶

Zowel de reconstructie van het marmerblok als de penning van Septimius Severus bevestigden de overtuiging van de Ortelius-cirkel dat deze Romeinse keizer de Brittenburg had bezocht. Thans wordt het fort volledig in de regeringsperiode van Septimius Severus en Caracalla gedateerd. Bloemers en De Weerdt behouden Laurinus' suggestie dat Claudius op de bewuste site een altaar oprichtte is behouden, maar zien geen aanwijzing dat deze keizer het fort liet bouwen als een basis om soldaten naar Brittannica over te brengen.⁴⁷ Ook de suggestie dat Gaius Caesar langsheen de kust bij Katwijk reeds een vuurtoren had opgericht is niet meer aanvaard. Zoals Laurinus en Ortelius zelf meedelen, waren deze laatste veronderstellingen echter niet op materiële overblijfselen maar op de historische

verslagen van Dio Cassius en Suetonius gebaseerd. In zijn brief uit 1566, licht Laurinus zijn redenering als volgt toe:

‘Suetonius en Dio informeren ons over Claudius’ expeditie en bestorming van Brittannië; het opschrift informeert ons echter vanuit welk deel van Belgica hij naar Brittannië overstak, nadat hij naar Romeinse gewoonte het arsenaal had gebouwd om de legioenen en de cohorten onder te brengen en om de soldaten te overwinteren. Waarschijnlijk was het, zoals Suetonius schrijft, door Gaius Caesar opgericht als een vuurtoren ter herinnering aan zijn Britse overwinning, versterkt door Claudius en vergroot door Plautius, Vespasianus en Suetonius Plautus teneinde de Batavische of Betorische cohorten beter te transporteren.’⁴⁸

Suetonius vertelt inderdaad dat Claudius (keizer 41-54) een veldtocht tegen Brittannië had ondernomen.⁴⁹ En in zijn levensbeschrijving van Gaius Caesar, beter bekend als Caligula (keizer 37-41), verhaalt de Romeinse geschiedschrijver hoe de waanzinnige keizer na zijn schijnoverwinning op de Britten een vuurtoren had laten oprichten. Suetonius vermeldt weliswaar dat deze keizer zijn expeditie initieel had ondernomen om Batavieren als lijfwachten te recrutereren, maar localiseert dit bouwwerk niet precies.⁵⁰ Ortelius en Guido Laurinus waren echter niet de eersten die dit monument in Katwijk gesitueerden. In zijn *Divisiekroniek* (1517) had Cornelius Aurelius reeds geschreven dat keizer Claudius bij Katwijk een ‘vijer baeke ofte groten toerne’ had laten bouwen.⁵¹ Op één of andere manier had Aurelius Suetonius’ getuigenis over Caligula’s vuurtoren met diens beschrijving van Claudius’ Britse expansie verward. Het leidt niet veel twijfel dat Ortelius en Laurinus de idee dat de Brittenburg oorspronkelijk als vuurtoren in Aurelius *Divisiekroniek* hadden gevonden. Zonder dit werk bij name te noemen, verwijzen Ortelius en Laurinus immers naar *Hollandiae annales* die de Brittenburg reeds aan keizer Claudius hadden toegeschreven. Enerzijds schatten oudheidkundigen als Ortelius, Laurinus, Goltzius, Rogers en d’Heere antiquiteiten historisch meer naar waarde dan kronieken; anderzijds waren deze overleveringen blijkbaar zozeer met de lokale geschiedschrijving verweven dat zelfs zij niet altijd aan hun invloed konden ontkomen.

De Nederlandse Oudheid

Hoewel de cirkel rond Ortelius erg internationaal was geconnecteerd, verraadt de studie van de Brittenburg ook een uitgesproken interesse in lokale oudheden. Dergelijke interesse was niet helemaal nieuw. De oom van Guido en Marcus, tevens Marcus Laurinus (1488-1546) genaamd, was een goede vriend van de meest vooraanstaande Nederlandse humanist van de vorige generatie, Desiderius Erasmus (ca. 1466-1536), wiens fascinatie voor de Nederlandse identiteit welbekend is. Erasmus was bevriend met Cornelius Aurelius, de auteur van de *Defensorium gloriae Batavinae* (1508) en de voornoemde *Cronycke van hollandt Zeelandt ende Vrieslandt* (1517).⁵² Het doel van

deze werken was aan te tonen dat Batavieren de directe voorvaders van de Hollanders waren. Julius Caesar en Tacitus hadden de Batavieren weliswaar als betrouwbare geallieerden van de Romeinen beschreven, maar hadden niet heel duidelijk aangeduid waar dit volk precies had geleefd.⁵³ Om hieraan tegemoet te komen greep ook Aurelius naar archeologische bewijsstukken – of althans wat hij daarvoor liet doorgaan. In 1502 waren ten zuiden van Leiden de ruïnes ondeckt van een Romeins castellum, de zogenaamde Roomburg, waarover reeds sprake was. Volgens Aurelius werden hier twee stenen inscripties gevonden die het bewijs vormden dat Zuid-Holland het hartland van het voormalig Batavia was.⁵⁴ Eén van deze twee opschriften was de inscriptie die Ortelius verkeerdelijk aan de Brittenburg toeschrijft en in het midden onderaan in zijn gravure (de bovenste inscriptie) opneemt. Op de tweede steen stond volgens Aurelius het opschrift *Gens Batavorum fratres et amici Romani imperii*. Deze inscriptie, die expliciet naar de vriendschap tussen de Batavieren en de Romeinen verwijst, wordt echter niet meer als authentiek beschouwd. Voor Erasmus, Aurelius en hun geleerde tijdgenoten was de politieke betekenis dan ook minstens even belangrijk als het historische onderzoek.⁵⁵

Zoals we zagen waren ook Ortelius en Laurinus nog sterk door vaderlandsche kroniekschrijvers als Cornelius Aurelius beïnvloed. Politiek-nationalistische motieven waren de oudheidkundige kring rond Ortelius zeker niet vreemd, maar deze golden niet in dezelfde mate ten koste van een betere kennis van het verleden. Laat ons in dat opzicht nogmaals terugkijken naar de brief van Guido Laurinus uit 1566. Verwijzend naar de Brittenburg schijft Laurinus dat de inscriptie informatie verschafte over het deel van Belgica vanwaar Claudius naar Brittannië overstak. Verderop verklaart hij echter dat de het fort vergroot zou zijn om het transport van de Batavische cohorten te vergemakkelijken. Aangezien de Brittenburg aan de monding van de Rijn was gevonden, was enige verwarring over de grenzen van de tribale territoria verstaanbaar. Zoals ook Aurelius had ervaren, hadden de klassieke schrijvers de grenzen niet erg duidelijk aangegeven. In boek I van *De Bello Gallico* stelt Caesar dat gans het noordelijk gedeelte van Gallië tussen de Oceaan, de Rijn, de Marne en de Seine door de *Belgae* werd bewoond. In boek II schrijft hij echter dat het grondgebied tussen de Rijn en de Maas door de Batavieren werd bewoond.⁵⁶ Ten tijde van Tacitus behoorde het Bataafse ‘eiland’ tussen de Rijn en de Waal tot de provincie Germania Inferior, terwijl de Menapiers, Nerviers, Tungri en Treveri onder de provincie Gallia Belgica sorteerden.⁵⁷

Hoewel zij nog geen eenduidig beeld hadden van de historische situatie rond de Rijnmonding, schijnen de oudheidkundigen in de cirkel van Ortelius zich wel bewust geweest te zijn van de variëteit van volkeren die er woonden. Twintigste-eeuwse studies hebben veelal het belang van de Bataafse mythe in de creatie van een identiteitsgevoel tijdens de Hollandse Republiek benadrukt, en daardoor de meer genuanceerde interesse in lokale geschiedenis van de cirkel van Ortelius overschaduwd.⁵⁸ Mogelijks kwam deze interesse voort uit de supra-nationale samenstelling en oriëntering van de groep. In het Britten-

burg-project waren geleerden uit Brugge en Antwerpen betrokken bij de studie van een Romeinse site in Holland. Deze zestiende-eeuwse humanisten ervoeren de Noordelijke en Zuidelijke Nederlanden duidelijk niet als afzonderlijke entiteiten. Daarnaast kan ook worden gezegd dat de fascinatie voor antieke tribale grenzen vaak in de buitenste gebieden van het voormalige Romeinse imperium te vinden was. In 1555 had Wolfgang Lazius (1514-1565) zijn *De gentium aliquot migrationibus* gepubliceerd, een studie over de origine van de volkeren van de noord-oostelijke provincies van het rijk – dan toebehorend aan het Oostenrijks-Habsburgse rijk.⁵⁹ Deze hofhistoriograaf van keizer Ferdinand had in dit werk gebruik gemaakt van zowel geschreven als materiële bronnen, zoals munten en gegraveerde stenen. Conrad Peutinger (1465-1547) had gelijkaardige studies over de tribale geschiedenis van de gebieden rond Augsburg ondernomen.⁶⁰ Beide geleerden waren verwoede verzamelaars van lokale antiquiteiten.⁶¹ De link met Peutinger wordt bovendien bevestigd door Ortelius' publicatie van de zogenaamde Tabula Peutingeriana, de Romeinse wegenkaart die ooit Peutinger's bezit was geweest.⁶² Eén van vier Romeinse wegen door de Nederlanden liep van van *Lugdunum* (Leiden), de vicus bij de Brittenburg tot *Noviomagnus* (Nijmegen). Mogelijks had de onderzoekscampagne van de Brittenburg Ortelius aangezet om meer Romeinse sites in de Nederlanden te exploreren. De Peutingerkaart was uiteraard een grote hulp bij het identificeren van de preciese lokaties van Romeinse nederzettingen, en is tot op vandaag een belangrijk instrument voor archeologen.⁶³

De Brittenburg-studie: een antiquarisch samenwerkingsproject?

Hoewel de gravure van de Arx Britannica noch door een graveur, noch door een tekenaar werd gesigneerd, ondertekende Ortelius zijn toelichting in de rechterbenedenhoek. Dit betekent natuurlijk niet dat hij ook verantwoordelijk was voor de volledige voorbereidende tekening. Meer waarschijnlijk is het dat elk van de drie geleerden een bijdrage leverde waarin hij het meest was gespecialiseerd. De soms zelfs slordige inzet van de afzonderlijke onderdelen, kan dergelijke theorie van een collectieve assemblage gemakkelijk onderschrijven. Ortelius, de *afsetter van caerten* tekende het grondplan en mogelijks het landschap.⁶⁴ Zoals hij in zijn brief suggereert, leverde Laurinus de tekening van de gerestaureerde inscriptie. Goltzius, vooral bekend als numismaat, zou best de modellen voor de munten kunnen hebben gemaakt. Ortelius expliciteert zijn erkentelijkheid tegenover Hubertus Goltzius, maar maakt geen gewag van het aandeel van Guido Laurinus. Zoals Marcus Laurinus stilzwijgend had bijgedragen tot Goltzius' prestigieuze *Fasti magistratum et triumphorum Romanorum*, wordt ook hier gezweven over de rol van diens broer in het Brittenburg-project. Nochthans is het duidelijk dat, terwijl Ortelius en Goltzius de Nederlandse antiquarische activiteiten groten-deels orchestreerden, Marcus and Guido Laurinus het debat van achter de publieke scene bezielde.

Bij het analyseren van de 'antiquarische' onderzoeksmethode van de Ortelius-cirkel, hebben wij getracht zowel vruchtbare als doodlopende onderzoekspogingen te belichten. Deze aanpak is verschillend van die van moderne archeologen die louter geïnteresseerd zijn in Ortelius' bevindingen in de mate dat die bruikbaar zijn voor hun eigen onderzoek. In een historio-grafische studie dient men er zich van bewust te zijn dat de vroeg-moderne geleerden betrokken bij de Brittenburg onderzoekingen niet konden weten wat er nà hen zou worden gedacht of gevonden. Om een inzicht te krijgen in hun visies op het verleden is het in zekere zin van groter belang te weten welke historische methodes en hypothesen er gangbaar waren, dan hun uitkomst te kennen. De actuele waarde van sommige zestiende-eeuwse inzichten geeft ongetwijfeld een indruk van hun belang, maar ook interpretaties die *post factum* foutief of nutteloos bleken, geven een beeld van hoe men in de zestiende eeuw naar het verleden keek.⁶⁵ De twintigste-eeuwse archeologische studies zijn hier dan ook gebruikt als middel om de Brittenburg te begrijpen, niet als toetssteen waarmee de zestiende-eeuwse onderzoekingen van de site kan worden beoordeeld.

Volgens A. Momigliano was *...the notion of the 'antiquarius' as a lover, collector and student of ancient traditions and remains...one of the most typical concepts of fifteenth- and sixteenth-century humanism*.⁶⁶ Wanneer we deze definitie toetsen aan onze bevindingen, blijkt duidelijk dat de *antiquarii* in de Ortelius-cirkel voor hun studie van de Brittenburg zowel op literaire als materiële bronnen beroep deden. De nauwkeurige weergave van de conditie van materiële bronnen zoals munten, medailles, inscripties, dakpannen is onmiskenbaar. Hoewel er ook een nieuwe kritische houding tegenoverstaande kronieken als bronnen merkbaar is, waren de oudheidkundigen toch nog aan hun invloed onderhevig. De gravure van de Arx Britannica, het eindresultaat van gemeenschappelijk onderzoek, geeft deze merkwaardige interactie tussen archeologische precisie en legendarische evocatie op een uitzonderlijke manier weer. De nauwgezette weergave van de getoonde antiquiteiten suggereert dat deze gravure, meer dan bijvoorbeeld de latere versie door Visscher, gericht was op een geleerd publiek, dat dergelijke nuances in bronnenweergave wist in te schatten. De archeologische vondsten zijn echter niet geïsoleerd getoond maar ingewerkt in een landschap waarin antieke Bata-vieren, de zogenaamde vuurtoren en het zestiende-eeuwse Katwijk naast elkaar bestaan.⁶⁷ Voor Ortelius en zijn cirkel waren harde objectanalyse en historiserende schetsen blijkbaar compatibel: beiden droegen bij tot een beter begrip van het verleden. Het gebruik van visuele voorstellingen in antiquarische onderzoekingen als die van de Brittenburg én de deelname van kunstenaars als Hubert Goltzius en Lucas d'Heere duiden bovendien aan dat de rol van kunstenaars in antiquarische discussies en ondernemingen veel belangrijker was dan tot nog toe erkend.

Noten

- Dit artikel kadert in het onderzoek voor mijn Ph.D Dissertation over kunstenaars en oudheidkundigen in de cirkel van Abraham Ortelius, dat ik in oktober 1998 aan Princeton University heb aangevangen. De studie van het Brittenburg-project in de Ortelius-cirkel startte als een seminariewerk voor Antony Grafton tijdens de lente van 1998. Ik houd eraan hem van harte te bedanken voor alle commentaren en suggesties. Mijn dank gaat ook uit naar Thomas DaCosta Kaufmann en Joost de Puyt voor hun inbreng en naar Krista de Jonge die mij de gelegenheid gaf mijn werk in het doctoraatsseminarie 'Architectuur-geschiedenis en Monumentenzorg' van de KULeuven voor te stellen.
- 1 Alle Latijnse vertalingen van de Ortelius-correspondentie zijn gebaseerd op Hessels' Engelse samenvatting, aangevuld met mijn eigen vertalingen waar nodig voor mijn betoog. *Abraham Ortelii et Virorum Eruditorum ad Eundem et ad Jacobum Colium Ortelianum Epistulae*, uitgegeven door J.H. Hessels, Londen 1887 (herdruk, Osnabruck 1969), pp. 34-36. Laurinus heeft het over een 'ichnographia' of plan van de burcht.
 - 2 J. Werner, *Abraham Ortelius (1527-1598). Aartsvader van onze atlas*. Tentoonstellingscatalogus. Alphen aan den Rijn 1998, p.13. Naar aanleiding van het herdenkingsjaar 1998 verschenen verscheiden andere publicaties over Ortelius: *Abraham Ortelius (1527-1598) cartograaf en humanist*, Turnhout 1998 ; M. van den Broecke en P. van der Krogt (ed.), *Abraham Ortelius and the First Atlas. Essays in commemorating the Quadricentennial of his Death 1598-1998*, 't Goy-Houten 1998 ; *De wereld in kaart. Abraham Ortelius (1527-1598) en de eerste atlas*. Tentoonstellingscatalogus, Antwerpen 1998 ; G. Mangani, *Il 'mondo' di Abramo Ortelio. Misticismo, geographi e collezionismo nel Rinascimento dei Paesi Bassi*, Modena 1998. Geen van deze werken hebben echter de methode en betekenis van Ortelius als 'antiquarius' grondig bestudeerd.
 - 3 Hessels 1887, p. 126.
 - 4 L. Lentz, 'Abraham Ortelius and Medalic Art', *The Medal* 5 (1994), pp. 6-16 ; J. Depuydt, 'De brede kring van vrienden en correspondenten rond Abraham Ortelius', in: *Abraham Ortelius (1527-1598) cartograaf en humanist*, Turnhout 1998, pp. 117-140. In dezelfde bundel, zie ook C.E. Dekesel, 'Abraham Ortelius: numismaat', pp. 181-192.
 - 5 H. de la Fontaine Verwey, 'De eerste "private press" in de Nederlanden', in: *Uit de wereld van het boek. I: Humanisten, Dweepers en Rebellen in de zestiende eeuw*. Amsterdam 1975, pp. 70-84; 70. Zie ook: C.E. Dekesel, *Hubertus Goltzius. The father of ancient numismatics*. Gent 1988.
 - 6 In zijn inleiding tot *C. Iulius Caesar* (Brugge, 1563) noemt Goltzius al de verzamelaars die hij tijdens deze reis bezocht: Stephanus Pighius, Antoine Morillon, Lambert Lombard, Rutger Goltzius, Marcus and Guido Laurinus, Martin Smetius, Georgius Fabricius, Anea Vico, Antonio Zantano, Sebastiano Erizzi, Onofrio Panvinio, Giorgio Vasari, Baccio Bandinelli, Rodolfo Pio, Antonio Agostin, Fulvio Orsini, Girolamo Garimberti, Pirro Ligorio en Michelangelo Buonarroti. Hoewel heden niet meer wordt aangenomen dat Goltzius al deze kabinetten effectief bezocht, geeft de lijst, meer dan C.E. Dekesel onderkent, een beeld van wie in die tijd in antiquarische kringen belangrijk werd geacht. H. Goltzius, *C. Julius Caesar sive Historiae Imperatorum Caesarumque Romanorum ex Antiquis Numismatibus Restitutae*. Liber primus. Accessit C. Iulij Caesaris Vita et Res Gestae. Brugge, 1563, s.p. Zie ook: C.E. Dekesel, 'Hubert Goltzius een mythe?', in: *Hubertus Goltzius en Brugge 1583-1983*. Tentoonstellingscatalogus, Brugge 1983, pp. 63-70: 63.
 - 7 L. Roersch, 'Marc Laurin', in: *Biographie Nationale de Belgique*, 1890-1891, II, pp. 462-470. Roersch wijst erop dat Panvinio in een brief aan Goltzius én Laurinus, beide geleerden ervan beschuldigt zijn boek over de *Fasti* of consulaire lijsten, uitgegeven in Venetië in 1558, te hebben geplagieerd.
 - 8 Goltzius, 1563, s.p.
 - 9 Hessels 1887, p. 168. In 1577 schrijft Camden over William Cecil: '*Est enim vir ille, cum caeteris artibus, quae tanta persona dignae sunt, excultus singulis, tum post vestros nobiles Laurinos venerandae Antiquitatis perscrutator diligentissimus.*'
 - 10 J. Petit (red.), *Le très-heureux voyage fait par très-haut et très-puis-sant prince Don Philippe fils du grand empereur Charles-Quint depuis l'Espagne jusqu'à ses domaines de la Basse-Allemagne avec la description de tous les États de Brabant & de Flandre, écrits en quatre livres par Juan Christoval Calvete de Esterella*, Brussel 1883, IV, pp. 140-141.
 - 11 H. Dijkstra & F.C.J. Ketelaar, *Brittenburg. Raadsels rond een verdwenen ruine*, Bussum 1965, p. 32, achten het onwaarschijnlijk dat Ortelius de site zelf bezocht, zonder hiervoor echter een duidelijke reden te geven. Elders (p. 16) schrijven ze bovendien dat in 1562 *Menigh liefhebber der oudheid...er graag een lange reis naar Katwijk voor over [had] om de beroemde ruine met eigen ogen te aanschouwen*.
 - 12 Hessels 1887, pp. 26-28.
 - 13 R. W. Karrow, *Mapmakers of the Sixteenth Century and Their Maps. Bio-Bibliographies of the Cartographers of Abraham Ortelius*, 1570, Chicago 1993, pp. 3-4.
 - 14 Hessels 1887, p. 57. Voor Rademacher, zie: K. Bostoën, *Bonis in bonum. Johan Rademacher de Oude (1528-1617), humanist en koopman*, Hilversum 1998.
 - 15 Rekening van Plantin ten behoeve van Abraham Ortelius, gedateerd maart 1568, Grootboek 1568-1573, fol 6. Het grootboek wordt bewaard in het Plantin-Moretusmuseum te Antwerpen, zie J.Denuncé, *Oud-Nederlandse Kaartmakers in betrekking met Plantijn*, Amsterdam 1964, II, p. 161: '*In Martio 1568. Francofordiae: 'Arx Britannica'...st. 7*'
 - 16 Deze gravure bevindt zich in de British Library C.9.D.4. Zie Karrow 1993, p. 3 en Van den Broecke en Van der Krogt (ed.) 1998, p. 351 voor een afbeelding.
 - 17 De eerste uitgave van de *Descrittione* werd gedrukt in in 1567 door de Antwerpse drukker Willem Sylvius. Zie voor de verschillende uitgaven: R.H. Touwaide, *Les éditions belges de la description de tous les Pays-Bas par Lodovico Guicciardini. Analyse iconographique et typographique*, Brussel 1973.
 - 18 J. Puraye (ed.), *Abraham Ortelius Album Amicorum*, Amsterdam 1969, p. 58, origineel f. 73. De eerste uitgave (1570) werd door Gillis Coppens van Diest gedrukt. Zie onder andere: Werner, 1998, p. 20.
 - 19 Hessels 1887, p. 102.
 - 20 Het onderscheid tussen deze twee interesses werd reeds gemaakt door Ptolemaeus, de meest toonaangevende geograaf uit de oudheid, zie: F. Lestringant, 'Lodovico Guicciardini chorographe: de la grande à la petite Belgique', in: P. Jodoigne (ed.), *Lodovico Guicciardini (1521-1589)*. Actes du Colloque international des 28, 29 et 30 mars 1990, pp. 119-134.
 - 21 Hoogst waarschijnlijk kende Ortelius dit werk want in 1581 vroeg Jacobus Monau Ortelius of hij via hem een kopij kon bekomen. Hessels 1887, p. 257.
 - 22 *Absoluta huius tabulae delineatione, candissime spectatore, misit ad me hanc vetustam Inscriptionem Hubertus Goltzius...Vale. Ab.Ortelius*. Het gebruik van de absolute ablatief laat geen twijfel dat de de inscriptie werd toegezonden nádat de gravure reeds was gemaakt.
 - 23 Er staat: '*...unde et eam huius armamentarij Ichnographiae adscribendam, duxerim opreprecium (sic), non immutata quidem priori tua armamentarij delineatione.*' Hessels 1887, p. 35.
 - 24 Deze interpretatie van de Brittenburg als een arsenaal voor troepen in de verovering van Brittannië werd ook voorgesteld als één van de drie mogelijke interpretaties door Humphrey Llwyd in zijn brief aan Ortelius van 1568. Zie voor de relatie van Ortelius met zijn Welsche collega-oudheidkundige: I. en M. Roberts, 'De Mona Druidum Insula', in: Van den Broecke, Van der Krogt en Meurer (ed.) 1998, pp.347-363.
 - 25 H. Van de Waal, *Drie eeuwen vaderlandsche geschied-uitbeelding*

- 1500-1800. Een iconologische studie, 's Gravenhage 1952, p. 166.
- 26 Dijkstra en Ketelaar, p. 45. J.H.F. Bloemers and M.D. de Weerd, Van Brittenburg naar Ludgunum. Opgravingen in de bouwput van de nieuwe uitwateringssluis in Katwijk in 1982', in: *De Uitwateringssluizen van Katwijk 1404-1984*. Leiden 1984, pp. 41-51: 48, vertalen de inscriptie als volgt: Keizer Marcus Aurelius Antoninus Britannicus Germanicus Pius Felix Augustus opperpriester, voor de achttiende maal volkstribuun, voor de vierde maal consul, vader des vaderlands, voor de derde maal imperator heeft dit altaar, dat door de goddelijke Claudius (was offericht) en door zijn vader, de goddelijke Severus was hersteld (opnieuw laten oprichten).
- 27 D. E.E. Kleiner, *Roman Sculpture*, New Haven en Londen 1992.
- 28 E. Mandowsky and C. Mitchell, *Pirro Ligorio's Roman Antiquities*, Londen 1963, pp. 25-26. Voor Smetius: J. Roulez, 'Martin De Smet', in: *Biographie Nationale de Belgique*, 1876, V, pp. 765-767. Het was Marcus Laurinus die, bij de terugkeer van zijn landgenoot Martin Smetius uit Italië, deze laatste aanmoedigde zijn collectie antieke inscripties te publiceren. Spijtig genoeg werd dit plan nooit gerealiseerd. Tijdens een poging de oorlog in de Nederlanden te ontvluchten, werd Smetius overvallen en van zijn manuscript beroofd. Van Smetius zelf werd geen spoor meer gevonden, maar het manuscript dook jaren later terug op. Het werd toen aangekocht door de universiteit van Leiden, waar Justus Lipsius, ook een goede vriend van Ortelius, het uitgaf in 1588. Hoewel een weinig bekende figuur, wordt Smetius door specialisten gezien als één van de stichters van de epigrafische studies. Voor Pighius, zie: H.J. Jonkees, 'Stephanus Winandus Pighius Campensis', *Mededelingen van het Nederlands Historische Instituut te Rome*, 27 (1954), pp. 120-85.
- 29 *Scroprisse poi la prefata fortezza, & piu che mai mentre, che io finiva questa opera, l'anno M.D.LXII. & stette scoperta piu di venti giorni, talche i vicini ne cavarono le migliaia delle pietre, & medesimamente vi trovarono medaglie, & bei vasi con queste lettere, o parole dentro scoltatevi. Ex. Ger. Inf. che vogliono dire, della Germania Inferiore. Et per che la foggia, & architettura di quella fortezza à tanto nobile & antica, mie parso d'haver me qui copia al naturale.* L. Guicciardini, *Descrittione di tutti i Paesi Bassi altrimenti detti Germania Inferiore*, Antwerpen 1581, pp. 346-347.
- 30 De zogenaamde Divisiechroniek (1517) beeldt ook reeds de inscriptie *Ex. Ger. Inf.* af, als bewijsstuk voor het Romeinse fort te Roomburg. Niet de hele dakpan, maar alleen de inscriptie werd hier weergegeven, en wel in gotisch schrift. K. Tilmans, *Aurelius and the Divisiechroniek of 1517*, Nieuwkoop 1992, p. 95. [C. Aurelius], *Die Cronycke van Hollandt ende Vrieslant beghinnende van Adams tiden tot die geboorte ons heren Jhesus voertgaende tot den iare M.CCCCC. ende XVII*, Leiden, 1517, 92r.
- 31 Dijkstra en Ketelaar 1965, p. 53.
- 32 Dijkstra en Ketelaar 1965, pp.44-45.
- 33 Nochthans, uit de *Defensio Glorae Batavinae* (1508) had Ortelius kunnen weten dat de auteur hiervan, Cornelius Aurelius, althans de bovenste inscriptie ('Imp. Caes. L. Septimius Sever.') aan de Roomburg had toegeschreven. De kans is groot dat Ortelius de *Defensio* kende aangezien dit manuscript in 1586 in Antwerpen door Bonaventura Vulcanus, een ander lid van Orteliaanse vriendenkring, werd uitgegeven. Zie B. Vulcanus (ed.), *Batavia sive de antiquo veroque eius insulae quam Rhenus in Hollandia facit situ, descriptione et laudibus, adversus Gerardus Noviomagnus*, Antwerpen 1586, pp. 29-30.
- 34 De inscriptie luidt: 'IMP. CAES. ANTO. AUG. COH. BAETORU. P.E.' A.Pars, *Catti aborigines Baravorum dat is De katten, de voorouders der Batavieren ofte de twee Katwijken aan see en aan den Rijn met de Huisen te Britten en Sand*, Leiden 1697, p. 97, schrijft reeds dat het opschrift 'seer duister' is.
- 35 Dijkstra en Ketelaar 1965, p. 57.
- 36 Dijkstra en Ketelaar 1965, p. 102.
- 37 H. Goltzius, *Vivae omnium fere imperatorum imagines a C. Iulio Caes. usque ad Carolum V et Ferdinandum eius fratrem ex antiquis veterum numismatis solertissime, non ut olim ab aliis, sed vere ac fedeliter adumbratae nec non eorumdem vitae, actae, mores, virtutes, vitia, suis coloribus historico penicillo delineatae*, Antwerpen 1557. lib. I, p. 22ro-23 vo. Hier is de inscriptie echter afgekort (L. Sept. Sev. Pert. Aug. Imp. VIII).
- 38 Hessels 1887, pp. 101-102.
- 39 Lucas d'Heere, *Den Hof en Boomgaard der Poënsien*. Met inleiding en aantekeningen door W. Waterschoot, Zwolle 1969, 82, LXVII, p. 50.
- 40 Dit argument werd een waar credo van de 'antiquarii' en werd onder meer opgenomen door de Spaanse oudheidkundige Antonio Agustín, zie: A. Momigliano, *The classical Foundation of Modern Historiography*, Berkeley, Los Angeles en Oxford 1990, p. 57.
- 41 Ik dank Prof. W. Waterschoot die mij attent maakte op het belang van de plaats en inbinding van de gedichten.
- 42 W. Waterschoot, 'Lucas d'Heere und Johannes Sambucus', in: A. Adams en A. J. Harper (ed.), *The Emblem in Renaissance and Baroque Europe. Tradition and Variety*, Leiden, New York en Keulen 1992, pp. 45-52: 48.
- 43 Lucas d'Heere, p. 56, *Sonet wt een Epigramma van Martialis beginnende Vitam qui faciunt beatricem & ç an Abraham Ortelium*, en p. 92 (*Refereyn ghesonden voor een Nieu-iaer an Hubert Goltz Schilder*).
- 44 Hessels 1887, p. 57. D'Heere schrijft ook in de *Album Amicorum* van Ortelius, zie: J. Puraye 1969, p. 31, origineel fol. 29.
- 45 K. Van Mander, *Het schilder-boeck*, Haarlem 1604, p. 256r.
- 46 Th.M. Chotzen en A.M. E. Draak (ed.), *L. De Heere. Beschrijving der Britsche eilanden. Een geillustreerd geschrift uit zijn Engelse ballingschap*, Antwerpen 1937. De *Théâtre* wordt bewaard in de Universiteitsbibliotheek, Gent, HS 2466. Een grondige studie van de *Théâtre de tous les peuples* is omvat in mijn PhD Dissertation.
- 47 Op basis van bouwstijl dateren Bloemers en De Weerd het monument nu rond 200 na Chr. Zij menen dat de Brittenburg niet noodzakelijk een militair 'castellum' was, maar mogelijks deel van de stadswal van Ludgunum, de vicus op 400 meter van de overblijfselen. Dit sluit echter niet uit dat de Brittenburg ook een hoofdkwartier van het legioen van Germania Inferior was, zoals door de vondsten van de vlootstemfels van Germania Inferior wordt gesuggereerd, zie: Bloemers en De Weerd 1984, pp. 50-51.
- 48 Hessels 1887, pp. 34-36.
- 49 Suetonius, *Lives of the Caesars*. With an English translation by J.C. Rolfe, Cambridge, Massachusetts and London, 1914, V.17 over Claudius veldtocht in Brittannië. Elders (V.20) vertelt Suetonius dat Claudius een vuurtoren liet bouwen buiten de haven van Ostia. Nergens is echter sprake over een vuurtoren bij de kust van antiek Batavia. Dio Cassius vertelt dat er ter ere van de Britse overwinning een festival werd georganiseerd in Rome en in Gallia [sic], omdat de Romeinen daar waren overgestoken naar Brittannië, zie: Dio Cassius, *Roman History*. With an English translation by Earnest Gray, Cambridge, Massachusetts en Londen, 1924, LX.22-23.
- 50 Suetonius, 1913, IV.43-46.
- 51 [C. Aurelius], *Die Cronycke van Hollandt ende Vrieslant beghinnende van Adams tiden tot die geboorte ons heren Jhesus voertgaende tot den iare M.CCCCC. ende XVII*, Leiden 1517, p. 29 v: 'Dese keyser Claudius lach alle die winter lanc tot Nauwenburch, ende binnen desen tijden als sommige croniken seggen dede hi timmeren ende maken omtrent die mont vanden rijn daer si inder zee plach te vallen bi catwijk een vijf baek ofte groten toerne, ende wert geheten britten, om dat hi neffens brittangen over lach,....'
- 52 K. Tilmans, 'Aeneas, Bato and Civilis, the Forefathers of the Dutch: The Origin of the Batavian Tradition in Dutch Humanistic Historiography', in: J.R. Brink en W.F. Gentrup (ed.), *Renaissance Culture in Context. Theory and Practice*, Aldershot and Brookfield 1993, pp. 121-135: 128. Zie ook voor Erasmus' ideeën over geschiedenis: E.H. Waterbolk, *Twee eeuwen Friese geschiedschrijving: opkomst, bloei en verval van de Friese historiografie in de zestiende en zeventiende eeuw*, Groningen 1952 en H.B. Teunis en L. Van Tongerloo, *Middel-*

- eeuwen, tussen Erasmus en heden*, Amsterdam 1986.
- 53 De Batavieren worden in verscheidene antieke teksten vernoemd. Meest belangrijk zijn Tacitus, *The Histories*. With an English translation by C.L. Moire, London, 1968, esp. IV. 14-25 en Caesar, *The Gallic War*. With an English translation by H.J. Edwards, Londen, 1970, I.1.
- 54 Tilmans 1993, p. 129.
- 55 Tilmans 1993, p. 128.
- 56 Over de Batavieren, zie Caesar 1970, IV.9 ; over de Belgen, zie Caesar 1970, I.1.
- 57 Tacitus, IV. 14. Zie ook: A. Van Doorselaer, 'De Romeinen in België en Nederland', in: *Romeins België en Nederland*, Den Haag, 1980, pp. 10-22.
- 58 Bijvoorbeeld, S. Schama, *The Embarrassment of Riches. An Interpretation of Dutch Culture in the Golden Age*, Londen 1987, pp. 69-93.
- 59 W. Lazius, *De gentium aliquot migrationibus, sedibus fixis, reliquijs, linguarumq.; initijs & immutationibus dialectis*, Libri XII. Basel 1555. Lazius' werk was welbekend in de Ortelius-cirkel: Lucas d'Heere vermeldt het als een bron in zijn *Beschrijving der Britse eilanden d'Heere* (L.Chotzen and Draak 1937, p. 4) en ook Ortelius' vriend en collega Gerard Mercator bezat een exemplaar, zie: *Mercator en zijn boeken*, Tentoonstellingscatalogus, Sint-Niklaas 1994, p. 19.
- 60 Zie bijvoorbeeld J. Bellot, 'Konrad Peutinger und die literarisch-künstlerischen Unternehmungen Kaiser Maximilians', *Philobiblon*, 11,3, 1967, pp. 171-190.
- 61 Renate von Busch, *Studien zu deutschen Antikensammlungen des 16. Jahrhunderts*, PhD Dissertation Eberhard-Karls-Universität, Tübingen 1973, pp. 11-21.
- 62 De kaart werd posthuum (1624) gepubliceerd in Ortelius' *Parergon*. Het origineel, een rol van 675 cm lang en 34 cm hoog bevindt zich in de Österreichische Nationalbibliothek. Zie hiervoor: Hendriks 1994, pp. 160-161.
- 63 Hendriks 1994, pp. 160-161.
- 64 Denuncé 1964, II, p. 1.
- 65 In dit opzicht biedt deze studie een alternatief voor de interpretatie van antiquarisme door F. Haskell, *History and its images: art and the interpretation of the past*, New Haven 1993.
- 66 A. Momigliano, 'Ancient History and the Antiquarian', *Journal of the Warburg and Courtauld Institutes* XIII (1950), pp. 285-315: 290.
- 67 H. Junius (*Batavia*, Antwerpen 1608, pp. 112-115) en P. Scriverius (*Batavia*, Leiden 1609, pp. 97-98) beelden de antiquiteiten niet in een landschap maar geïsoleerd af. Voor de latere geschiedenis van het Brittenburg onderzoek, zie: Dijkstra en Ketelaar, 1965.